

СТИЛЬ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЯК УМОВА ГАРМОНІЙНИХ СТОСУНКІВ У СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ

STYLE OF INTERPERSONAL INTERACTION AS A CONDITION OF HARMONIOUS RELATIONS IN A STUDENT GROUP

У статті розглядаються особливості стилю міжособистісної взаємодії як умови гармонійних стосунків у студентській групі. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували спілкування та міжособистісну взаємодію у студентських групах. Проаналізовано особливості студентської групи, які впливають на встановлювані в ній міжособистісні відносини: мету, що складається з оволодіння знаннями, вміннями, навичками і підготовки до професійної діяльності; навчання як основний вид діяльності; індивідуальні форми праці; відсутність відносин «по вертикалі»; відносну вікову однорідність; обмеженість періоду існування. Визначено, що у структурі міжособистісної взаємодії є три основних складники: поведінковий, гностичний, афективний. Під час навчання студенти виявляють себе також в естетичній та дозвільній сферах діяльності, які в разі їх позитивної спрямованості здійснюють позитивний вплив на особистісно-професійний розвиток молодих людей, дозволяють збагатити зміст міжособистісної взаємодії. Проведено дослідження особливостей стилю міжособистісної взаємодії як умови гармонійних стосунків у студентській групі. Виявлено особливості емоційної стійкості, якості комунікативної сфери особистості, екстраверсії – інтроверсії. Проаналізовано особливості уявлень суб'єкта про себе й ідеальне «Я». Вивчено взаємини у малих групах студентів. Визначено групову згуртованість студентів. Розроблено такі рекомендації студентській групі щодо створення гармонійних стосунків у групі: приділяти увагу формуванню і розвитку навичок спілкування, взаємодії, співпраці, здатності до компромісу, конструктивних способів вирішення спірних питань; розвивати емпатію та рефлексію у спілкуванні; орієнтуватись на згуртованість колективу, а не на розрізненість під час вирішення завдань та прийняття важливих для усієї студентської групи рішень; створювати позитивний психологічний клімат у групі. Основну увагу приділено впливу стилю міжособистісної взаємодії на згуртованість студентської групи.

Ключові слова: студенти, спілкування, міжособистісна взаємодія, групова згуртованість, комунікативна сфера.

The article considers the features of the style of interpersonal interaction as a condition of harmonious relations in the student group. The theoretical foundations of the research are presented – the work of scientists who have studied communication and interpersonal interaction in student groups. The peculiarities of the student group, influencing the interpersonal relations established in it, are analyzed: the goal, consisting of mastering the knowledge, skills, abilities and preparation for professional activity; training as the main activity; individual forms of work; lack of vertical relationships; relative age homogeneity; limited period of existence. It is determined that in the structure of interpersonal interaction there are three main components: behavioral, gnostic, affective. During the study period, students also manifest themselves in aesthetic and permissive activities, which in the case of their positive orientation have a positive impact on the personal and professional development of young people, enrich the content of interpersonal interaction. A study of the features of the style of interpersonal interaction as a condition of harmonious relations in the student group. Features of emotional stability, quality of the communicative sphere of the person, extraversion-introversion are revealed. The peculiarities of the subject's ideas about himself and the ideal "I" are analyzed, the study of relationships in small groups of students is carried out. The group cohesion of students is determined. The following recommendations have been developed for the student group to create harmonious relations in the group: to pay attention to the formation and development of communication skills, interaction, cooperation, ability to compromise, constructive ways to resolve disputes; to develop empathy and reflection in communication; focus on team cohesion, rather than disunity in solving responsible tasks and making important decisions for the entire student group; creating a positive psychological climate in the group. The main attention is paid to the influence of the style of interpersonal interaction on the cohesion of the student group.

Key words: students, communication, interpersonal interaction, group cohesion, communication sphere.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.32.38>

Скворчевська Є.Л.

к. психол. н.,
доцент кафедри ЮНЕСКО
та соціального захисту
Державний біотехнологічний
університет

Постановка проблеми. Нині у психологічній науці актуальним є вивчення проблеми стилю міжособистісної взаємодії як умови гармонійних стосунків у студентській групі. Суспільство завжди мало потребу в людях, готових до співпраці, колективних взаємин, партнерства. Сьогодні все більше усвідомлюється необхідність у фахівцях, здатних до самореалізації в нових соціально-економічних умовах, що поєднують в собі високий рівень освіченості, інтелігентності, професійної компетентності та культури міжособистісних відносин.

Для навчально-виховного процесу важлива така система міжособистісних відносин, в якій розвивається і формується особистість майбутнього фахівця високої кваліфікації.

Студентська група виступає суб'єктом певного виду діяльності і через неї включається у систему суспільних відносин. У зв'язку з цим вона відображає корінні особливості соціального ладу, в рамках якого вона утворена і функціонує. Актуальністю набуває проблема визначення міжособистісної взаємодії у студентських групах. Потребують вивчення про-

блеми, пов'язані з вивченням можливості розвитку комунікативних навичок та згуртованості колективу.

Теоретичною основою роботи стали фундаментальні праці з вивчення проблем спілкування, міжособистісної взаємодії, згуртованості студентського колективу вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Психологію спілкування вивчали такі вітчизняні вчені: В. Полікарпова, О. Ксьонді, Л. Мухмутова, Є. Рогов, І. Трухін. Серед зарубіжних вчених, які вивчали зазначене питання, найвідомішою є Л. Орбан-Лембрик. Особливості міжособистісної взаємодії у студентській групі вивчали такі вітчизняні вчені: Г. Андрєєва, О. Данилова, М. Кіяшко, А. Панфілова, О. Сапогова та інші. Особливості соціально-психологічного клімату в групі вивчали такі вітчизняні вчені: Л. Гаязова, Л. Карамушка, Я. Коломинський, В. Кузьміна, Н. Масюкевич та інші.

Мета статті – виявити особливості стилю міжособистісної взаємодії як умови гармонійних стосунків у студентській групі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Період навчання у ЗВО значно впливає на формування особистості. Проблема міжособистісної взаємодії є актуальною, оскільки вона пов'язана з соціальною та психологічною адаптацією особистості.

На думку В. Полікарпова, О. Ксьонді, спілкування – це обмін думками, який люди здійснюють за допомогою мови [6, с. 40].

Є. Рогов вважає, що спілкування – це складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, що породжується потребами діяльності і включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини [8, с. 18].

На думку Є. Рогова, за своїми формами і видами спілкування є різноманітним. Розглянемо види спілкування:

1) вербальне (від лат. "verbalis" – «словесний») спілкування має безпосереднє відношення до знакової системи і словесного (усного та письмового) матеріалу, а також до процесів оперування ними;

2) безпосереднє (контактне) спілкування вказує на наявність безпосереднього контакту між співрозмовниками і є історично першою формою спілкування людей. На його основі в більш пізні періоди розвитку цивілізації виникли інші види спілкування;

3) опосередковане (дистантне) спілкування – це таке спілкування, під час якого люди можуть не бачити один одного. Воно змогло з'явитися лише після винаходу писемності. Отже, у разі віддаленості учасників спілкування один від одного вони послуговуються письмовими або технічними пристроями;

4) міжособистісне спілкування здійснюється за допомогою засобів мовного і немовного впливу, в результаті якого виникають психологічні контакти і певні відносини. Таке спілкування пов'язане з безпосередніми контактами людей в різних групах;

5) масове спілкування включає безліч зв'язків і контактів незнайомих людей в суспільстві. До масового спілкування належить спілкування людей за допомогою соціальних мереж, радіо, телебачення, газет, журналів, тобто за допомогою засобів масової інформації;

6) міжперсональне спілкування – це звичайне спілкування людей (дружнє, сімейне тощо), кожен з яких відрізняється своїми унікальними якостями, інтересами і здібностями;

7) рольове спілкування означає регламентованість змісту і засобів спілкування, коли, не знаючи особисто співрозмовника, люди обходяться знанням його соціальної ролі, тобто учасники виступають як носії певних ролей (спілкування «вчитель – учень», «покупець – продавець» тощо) [16].

Як зазначає І. Трухін, взаємодія – це двосторонній процес, оскільки за якість взаємодії відповідають дві сторони. Якщо одна зі сторін відчуває життєвий, навчальний, особистісний дискомфорт, це має прямий вплив на стан взаємовідносин партнерів під час організації взаємодії [8, с. 19].

На думку Л. Орбан-Лембрик, міжособистісне спілкування здійснюється за допомогою засобів мовного і немовного впливу, в результаті якого виникають психологічні контакти та певні відносини між учасниками спілкування [4, с. 102].

Отже, існують різні погляди на природу спілкування. Спілкування, з одного боку, – це обмін думками, який люди здійснюють за допомогою мови, а з іншого боку, – це специфічна форма взаємодії людини з іншими людьми як членами суспільства. У спілкуванні реалізуються соціальні відносини людей.

На думку О. Данилової, студентський вік є особливим періодом життя людини, перехідним від юності до зрілості. Юнацький (студентський) вік, юнацький період – це початок самостійного, дорослого життя. У юнацькому віці виділяються такі вікові періоди: 16–17 років – рання юність, 17–20 років – власне юність, 20–21 рік – пізня юність. Ці вікові періоди мають свою специфіку, але при цьому вони володіють багатьма загальними характеристиками [2, с. 71].

М. Кіяшко зазначає, що в колективі складаються особливі міжособистісні відносини, які зумовлюють всебічний розвиток особистості. Ці відносини характеризуються згуртованістю, особистісно-колективним самовизначенням, високою рефлексивністю усіх членів групи по відношенню один до одного, при-

йняттям відповідальності за результати групової діяльності [3, с. 65].

Міжособистісною взаємодією вчені називають сукупність випадкових або навмисних, приватних або публічних, тривалих або короткочасних, вербальних або невербальних контактів і зв'язків двох і більше людей, якими викликані взаємні зміни їх поведінки, діяльності, відносин і установок. У вивченні міжособистісної взаємодії студентів на початковому етапі можна виділити роботи Г. Андреевої, яка стверджує, що «природа міжособистісних взаємодій може бути зрозумілою, якщо їх не ставити в один ряд з суспільними відносинами, а побачити в них особливі відносини, що виникають всередині кожного виду міжособистісних відносин» [1, с. 72].

Як відзначає А. Панфілова, у структурі міжособистісної взаємодії є три таких основних складники: поведінковий, гностичний, афективний.

Поведінковий компонент включає в себе міміку, жестикуляцію, дії і вчинки, пантоміму тощо.

Гностичний компонент пов'язаний з активністю особистості щодо прийому та переробки інформації і засвоєння нових знань.

Афективний компонент пов'язаний зі станом особистості, що бере участь у взаємодії [5, с. 16].

Під час навчання студенти виявляють себе також в естетичному та дозвільному видах діяльності, які в разі їх позитивної спрямованості здійснюють позитивний вплив на особистісно-професійний розвиток молодих людей, дозволяють істотно збагатити зміст їх міжособистісної взаємодії.

Студентські групи функціонують як на основі самоврядування через систему формальних і неформальних лідерів, так і піддаються певним керуючим впливам з боку викладачів.

У студентській групі виявляються такі соціально-психологічні явища, як:

1) колективні переживання і настрої – емоційна реакція колективу на події в колективі, в навколишньому світі. Колективний настрій може стимулювати або пригнічувати діяльність колективу, приводячи до конфліктів. У колективі може виникати оптимістичний настрій, байдужий або настрій незадоволеності;

2) колективні думки – схожість суджень, поглядів з питань колективного життя, схвалення або осуд тих чи інших подій, вчинків членів групи;

3) явища наслідування, сугестивності або конформізму, явища змагання – форма взаємодії людей, які емоційно рівно ставляться до результатів своєї діяльності, прагнуть домогтися успіху. Міжособистісні відносини пов'язують студентів один з одним. Відносини типу «студент – студент» у вузівському середовищі

належать до горизонтального рівня взаємодії, який характеризується інтенсивністю неформального спілкування, задоволенням психологічних потреб, формуванням рис характеру і властивостей особистості. Відносини між студентами становлять форму взаємодії з однолітками, пов'язану зі специфічними завданнями професіоналізації [5, с. 108].

На думку О. Сапогової, серед особливостей студентської групи, що впливають на встановлювані в ній міжособистісні відносини, можна виділити такі: мету, що складається з оволодіння знаннями, вміннями, навичками і підготовки до професійної діяльності; навчання як основний вид діяльності; індивідуальні форми праці; відсутність відносин «по вертикалі»; відносну вікову однорідність; обмеженість періоду існування [9, с. 109].

Розвиток студента на різних курсах має деякі особливі риси.

Перший курс вирішує завдання залучення недавнього абітурієнта до студентських форм колективного життя. Поведінка студентів відрізняється високим ступенем конформізму. У першокурсників відсутній диференційований підхід до своїх ролей.

Другий курс – період найбільш напруженої навчальної діяльності студентів. У життя другокурсників інтенсивно включені всі форми навчання і виховання. На другому курсі студенти отримують загальну підготовку, у них формуються широкі культурні запити і потреби. Процес адаптації до навчального середовища здебільшого завершується.

Третій курс – початок спеціалізації, зміцнення інтересу до наукової роботи як відображення подальшого розвитку і поглиблення професійних інтересів студентів. Нагальна необхідність у спеціалізації часто призводить до звуження сфери різнобічних інтересів особистості.

Четвертий курс – перше реальне знайомство зі спеціальністю в період проходження навчальної практики. Для поведінки студентів характерний інтенсивний пошук більш раціональних шляхів і форм спеціальної підготовки. Відбувається переоцінка студентами багатьох цінностей життя і культури.

На п'ятому курсі перспектива швидкого закінчення ЗВО формує у студентів чіткі практичні установки на майбутній рід діяльності. Виявляються нові актуальні цінності, пов'язані з матеріальним і сімейним станом, місцем роботи [9, с. 110].

Таким чином, міжособистісні відносини студентів зумовлюються, по-перше, віковими особливостями даної соціальної групи, по-друге, особливостями властивої діяльності.

Дослідження стилю міжособистісної взаємодії у студентській групі проводилося

в Державному біотехнологічному університеті (ДБТУ) (м. Харків). Учасниками дослідження були студенти агрономічного факультету, які навчалися за спеціальністю 201 «Агрономія» на першому курсі, – дівчата (20 осіб) і юнаки (60 осіб). Загальна кількість досліджуваних у вибірці – 80 студентів.

Методи дослідження: аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, анкетування студентів, психологічні методи дослідження, математична обробка результатів (метод лінійної кореляції К. Пірсона).

Для проведення дослідження були використані такі методики:

1) «Фрайбургський особистісний опитувальник» («Das Freiburger Persönlichkeitsinventar», «Freiburg Personality Inventory», FPI) [7];

2) методика «Діагностика міжособистісних відносин» (Т. Лірі) [7];

3) «Індекс групової згуртованості» (К. Сішор) [7].

Розглянемо результати дослідження. Спочатку зупинимося на оцінці результатів діагностики рівня емоційної стійкості, якості комунікативної сфери особистості, екстраверсії – інтроверсії. Така діагностика проводилася за допомогою FPI («Фрайбургський опитувальник»). Результати представлені в таблиці 1.

Як видно у таблиці 1, дослідження емоційної стійкості, якості комунікативної сфери особистості, екстраверсії – інтроверсії у студентів показало, що у більшості студентів переважає низький рівень за показниками «відкритість / замкнутість» (43 студенти, тобто 53,75% від загальної вибірки досліджуваних). Отримані результати вказують на те, що більшість студентів має низький рівень самокритичності та довіри до соціального оточення.

За середнім рівнем переважає показник «фрустрованість, збудливість» у 41 студента, тобто у 51,25% від загальної вибірки досліджуваних.

Таким чином, дослідження емоційної стійкості, якості комунікативної сфери особистості, екстраверсії – інтроверсії у студентів показало, що у більшості студентів переважає низький рівень за показником «відкритість / замкнутість». Отримані результати вказують на те, що більшість студентів має низький рівень самокритичності та довіри до соціального оточення.

Дослідження уявлень суб'єкта про себе й ідеальне «Я», а також вивчення взаємин у малих групах проводилося за допомогою методики «Діагностика міжособистісних відносин» (Т. Лірі). Результати представлені в таблиці 2.

Як видно у таблиці 2, дослідження уявлень суб'єкта про себе і про ідеальне «Я», а також вивчення взаємин у малих групах студентів показало, що у більшості студентів серед високого рівня переважає показник «підозрілий» (36 студентів, тобто 45% від загальної вибірки досліджуваних). Отримані результати свідчать про нетовариські відносини у колективі. Більшість студентів відчуває труднощі в інтерперсональних контактах через невпевненість в собі, підозрілість і страх поганого ставлення. Вони замкнуті, скептичні, розчаровані в людях.

Серед низького рівня переважає показник «авторитарний» (42 студенти, тобто 52,5% від загальної вибірки досліджуваних). Отримані результати свідчать про невміння студентів доминувати у спілкуванні. Більшість студентів не має навичок авторитетного лідера.

Таким чином, дослідження уявлень суб'єкта про себе й ідеальне «Я», а також вивчення вза-

Таблиця 1

Особливості емоційної стійкості, якості комунікативної сфери особистості, екстраверсії – інтроверсії у студентів

Показник	Рівень					
	високий		Середній		Низький	
	кількість досл.	%	кількість досл.	%	кількість досл.	%
наявність психосоматичних порушень	12	15	32	40	36	45
емоційна незрілість	16	20	24	30	40	50
депресивність	6	7,5	32	40	42	52,5
фрустрованість, збудливість	8	10	41	51,25	31	38,75
товариськість	19	23,75	22	27,5	39	48,75
спокій	5	6,25	34	42,5	41	51,25
реактивна агресивність	10	12,5	40	50	30	37,5
сором'язливість	13	16,25	39	48,75	28	35
відкритість / замкнутість	2	2,5	35	43,75	43	53,75
екстраверсія / інтроверсія	18	22,5	24	30	38	47,5
емоційна лабільність	16	20	25	31,25	39	48,75
мужність / жіночність	17	21,25	28	35	35	43,75

Таблиця 2

**Особливості уявлень суб'єкта про себе й ідеальне «Я»,
вивчення взаємин у малих групах студентів**

Тип особистості	Рівень							
	екстремальний		високий		середній		низький	
	кількість досл.	%	кількість досл.	%	кількість досл.	%	кількість досл.	%
авторитарний	-	-	17	21,25	21	26,25	42	52,5
егоїстичний	5	6,25	30	37,5	25	31,25	20	25
агресивний	2	2,5	15	18,75	27	33,75	36	45
підозрілий	-	-	36	45	24	30	20	25
покірний	-	-	35	43,75	24	30	21	26,25
залежний	-	-	15	18,75	25	31,25	40	50
доброзичливий	-	-	18	22,5	23	28,75	39	48,75
альтруїстичний	-	-	16	20	24	30	40	50

емин у малих групах студентів показало, що у більшості студентів серед високого рівня переважає показник «підозрілий». Отримані результати свідчать про нетовариські відносини у колективі. Більшість студентів відчуває труднощі в інтерперсональних контактах через невпевненість в собі, підозрілість і страх поганого ставлення. Вони замкнуті, скептичні, розчаровані в людях.

Визначення групової згуртованості студентів проводилося за допомогою методики «Індекс групової згуртованості» (К. Сишор). Результати представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

**Особливості групової
згуртованості студентів**

Рівень	Кількість досл.	%
високий	14	17,5
вище середнього	18	22,5
середній	18	22,5
нижче середнього	8	10
низький	22	27,5

Як видно у таблиці 3, дослідження групової згуртованості студентів показало, що у більшості студентів переважає низький рівень групової згуртованості (у 22 студентів, тобто у 27,5% від загальної вибірки досліджуваних). Отримані результати свідчать про невміння студентів разом вирішувати складні завдання. Вони не орієнтуються на досягнення спільної мети, кожен іде до мети своїм шляхом, заважаючи іншим. Вони не відчувають себе членами колективу. Студентів не влаштовує їх група, тому вони хотіли б її змінити на іншу.

Найменший показник рівень «нижче середнього» отриманий у 8 студентів (10% від загальної вибірки досліджуваних). Отримані результати вказують на те, що студенти прагнуть досягти компромісу у вирішенні супереч-

ливих питань. Вони відчувають себе членами колективу. Студентів влаштовує їх група, тому вони не хотіли б її змінити на іншу. Взаємовідносини у групі перебувають на достатньому рівні.

Таким чином, дослідження групової згуртованості студентів показало, що у більшості студентів переважає низький рівень групової згуртованості.

Проведене кореляційне дослідження для виявлення взаємозв'язку між стилем міжособистісної взаємодії та груповою згуртованістю студентів за допомогою методик «Фрайбургський особистісний опитувальник» («Das Freiburger Persönlichkeitsinventar», «Freiburg Personality Inventory», FPI) та «Індекс групової згуртованості» (К. Сишор) виявило позитивні прямі зв'язки між показниками «групова згуртованість» та «відкритість / замкнутість», «фрустрованість, збудливість», «екстраверсія / інтроверсія», «товариськість» ($r=0,358$, $p\leq 0,01$; $r=0,341$, $p\leq 0,01$; $r=0,267$, $p\leq 0,05$; $r=0,273$, $p\leq 0,05$). Отже, групова згуртованість пов'язана з такими якостями особистості, як відкритість / замкнутість, фрустрованість, збудливість, екстраверсія / інтроверсія та товариськість.

На основі проведеного емпіричного дослідження були розроблені такі рекомендації студентській групі щодо створення гармонійних стосунків у групі:

1) приділяти увагу формуванню і розвитку навичок спілкування, взаємодії, співпраці, здатності до компромісу, конструктивних способів вирішення спірних питань;

2) розвивати емпатію та рефлексію у спілкуванні, вміння співчувати іншому, розуміти свої емоції та почуття й емоції співрозмовника. Дані навички сприятимуть налагодженню позитивних міжособистісних відносин у студентській групі;

3) орієнтуватися на згуртованість колективу, а не на розрізненість під час вирішення

відповідальних завдань та прийняття важливих для усієї студентської групи рішень;

4) створювати позитивний психологічний клімат у групі. Проведення психологічних тренінгів та ігор сприятиме налагодженню взаємовідносин у групі;

5) відповідально розподіляти соціальні ролі у групі. За допомогою методу соціометрії можна визначити соціальні ролі усіх членів групи, щоб наділити їх функціями й обов'язками.

Висновки з проведеного дослідження. 1. Дослідження емоційної стійкості, якості комунікативної сфери особистості, екстраверсії – інтроверсії у студентів показало, що у більшості студентів переважає низький рівень за показником «відкритість / замкнутість». Отже, більшість студентів має низький рівень самокритичності та довіри до соціального оточення.

2. Дослідження уявлень суб'єкта про себе й ideale «Я», а також вивчення взаємин у малих групах студентів показало, що у більшості студентів переважає показник «підозрілий». Отримані результати свідчать про нетовариські відносини у колективі. Більшість студентів відчуває труднощі в інтерперсональних контактах через невпевненість в собі, підозрілість і страх поганого ставлення. Вони замкнуті, скептичні, розчаровані в людях.

3. Дослідження групової згуртованості студентів показало, що у більшості студентів переважає низький рівень групової згуртованості, що вказує на невміння студентів разом вирішувати складні завдання. Вони не орієнтуються на досягнення спільної мети, кожен іде до мети своїм шляхом, заважаючи іншим.

Перспективи дослідження. Проведене емпіричне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективою наукових досліджень є виявлення особливостей стилю

міжособистісної взаємодії студентів на різних курсах навчання. Потреба в цих знаннях виражається не тільки в науковому, але й у практичному інтересі, оскільки вони відкривають можливість цілісного розуміння особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г. Социальная психология. Москва, 2016. 206 с.
2. Данилова Е. Особенности межличностных отношений в студенческой группе. *Актуальные вопросы современной психологии* : материалы II международной заочной научной конференции, г. Челябинск, февраль 2013 г. Челябинск : Два комсомольца, 2013. 128 с. С. 70–72.
3. Кияшко М. Психологическое исследование межличностных отношений в студенческой группе в процессе учебно-профессиональной деятельности. *Право. Экономика. Психология*. 2017. № 1 (6). С. 60–70.
4. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2017. 448 с.
5. Панфилова А. Социально-психологический климат в педагогическом коллективе : учебное пособие для студентов. Москва : Академия, 2011. 240 с.
6. Поликарпов В., Ксёнда О. Психология личности : курс лекций. Минск : БГУ, 2015. 162 с.
7. Практикум по экспериментальной и практической психологии : учебное пособие / Л. Вансовская, В. Гайда, В. Гербачевский и др. ; под ред. А. Крылова. Санкт-Петербург : Издательство С.-Петербургского университета, 2016. 312 с.
8. Рогов Е. Психология общения. Москва : ВЛАДОС, 2002. 336 с.
9. Сопагова Е. психология развития человека : учебное пособие. Москва : Изд-во «Аспект Пресс», 2015. 260 с.
10. Трухін І. Соціальна психологія спілкування : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 336 с.